

Takács Judit és Csizsár Gábor

Nemváltások és nemiszerep-áthágások reprezentációi *Az Est*ben 1910 és 1939 között

Tanulmányunkban *Az Est* című napilapban 1910 és 1939 között megjelent nemiszerepáthágás-reprezentációkat tekintünk át. Célunk, hogy a vizsgált médiareprezentációk segítségével (legalább részleges) képet alkothassunk a nemiszerep-áthágásokkal kapcsolatos társadalmi vélekedésekről, melyek az adott időszakot jellemezték.

Forrásunk: *Az Est*

Vizsgálataink során többek között a média valóság-meghatározó, illetve információrendszerező hatásaira koncentrálnak a tömegkommunikációs elméletek (McQuail 2010), illetve a témakultivációs elmélet (*agenda-setting theory*) eredményeire támaszkodhatunk, melyek alapján a média és a közbeszéd (*public discourse*) témaválasztásai között szoros és kölcsönös kapcsolat tételezhető (McComb és Shaw 1972; Dearing és Rogers 1992). Emellett felidézhetjük Leo Löwenthal megfontolásait, aki az irodalom, a populáris kultúra és a társadalom viszonyával foglalkozó munkájában a kulturális tömegtermelést a tömeg szociálpszichológiai szerkezetére utaló sajátosságként értelmezi, melyek termékeit – éppen jelentős hatásuk miatt – „a diagnózis eszközüül” használva tapasztalatokat szerezhettek „az emberek nagy tömegében uralkodó tipikus magatartásmódokról, vallásos nézetekről, előítéletekről és vágyakról” (1973: 8). Megközelítése szerint a társadalomelmélet és a társadalomtörténet területén az adott kultúra történetiségétudatának ébrentartásához járulhat hozzá a tömegkultúra részét alkotó sajtótermékek vizsgálata, melyek fennmaradása többek között annak az újságírói felismerésnek köszönhető, hogy – Robert E. Park kifejezésével élve – „az átlagember szívesebben szórakozik, mint tanul” (Löwenthal 1973: 39). Löwenthal történeti előzményekre is visszautal: például egy „újságírodalom” alcímű recenzió a *The Edinburgh Review* című

E tanulmány *A homoszexualitás 20. századi társadalomtörténete az 1990 előtti Magyarországon* című, 105414 számú OTKA-kutatás részeként készült.

irodalmi és politikai szemlében már 1837-ben arra hívta föl a figyelmet, hogy „az egyetlen, minden korszakra nézve közös mérce [...] a nagy tömegek számára készült írások és a lakóházak stílusában keresendő”; továbbá „[a]zzal a feltétellel, hogy a sajtó szabad és termékei olcsók, minden korban az újságok a kor legjobb fokmérői a lakosság nagy többsége tényleges morális és szellemi állapotának” (Löwenthal 1973: 7980). Ugyanakkor felidézi Tocqueville pesszimista jóslatát is a demokratikus korok irodalmi jellemzőiről (melyekben többek között a modern bulvársajtó sajátosságaira ismerhetünk), ahol a szerzők célja sokkal inkább a megdöbbenés és a szenvedélyek felkorbácsolása lesz, mint az ízléses tetszésaratás¹ – ezzel mintegy megelőlegezve számukra a tömegkultúra-ipar elsősorban üzleti érdekek által vezérelt árutermelőinek pozícióját (Löwenthal 1973: 86–87).

Szűkebb témaválasztásunk – a nemiszerep-áthágások vizsgálata – kapcsán utalnunk kell arra, hogy Lazarsfeld és Merton (2004) már az 1940-es években felhívta a figyelmet a tömegkommunikációs eszközöknek a társadalmi normák megerősítését szolgáló funkciójára, mely a normáktól való eltérések feltárása révén érvényesülhet. Az *Est* népszerűségének egyik fontos összetevője éppen abból a már Lazarsfeldék által is hangsúlyozott jellemzőből fakadt, hogy hatékonyan tudták kiaknázni a többségitől eltérő magatartásformák bemutatásában rejlő lehetőségeket. Azaz: az olvasóközönség tájékoztatását és szórakoztatását egyaránt szem előtt tartva jól tudták adagolni a feszültséget, mely ezen elhajlások fogadtatásának – az egyéni szintű eltűréssel (*privately tolerable*) és a nyilvános tudomásulvétellel (*publicly acknowledgeable*; Lazarsfeld és Merton 2004: 234) leírható – különböző szintjeihez kapcsolódó társadalmi terek szimbolikus áthidalásából vagy összeenyitásából adódott.

Az *Est*, mely 1910. április 16. és 1939. november 17. között jelent meg, a korszak egyik legolvasottabb napilapjaként megfelelő forrásnak tűnt médiareprezentációs vizsgálatunkhoz. A magyar politikai sajtó gazdag és sokszínű palettájára fölkerülő különleges új színként, illetve a magyar sajtóüzlet csúcsaként is emlegetett lap kirobbanó sikerrel indult: az 1910-es lapindító év végére elérte a napi nyolcvanezres átlagpéldányszámot (Buzinkay 2008); a tízes évek elején már napi háromszázezer, a világháború alatt pedig közel félmillió példányban fogyott (Lengyel 1963; Magyar 1979). Igaz, ez utóbbi számot úgy tudták megvalósítani, hogy vagonszám küldtek ingyenes példányokat a fronton harcolóknak (Riport 1935). Romsics Ignác a Horthy-korszak sajtótermékeinek áttekintése során megjegyzi, hogy a „régii nagy napilapok közül legnagyobb olvasottságnak továbbra is a délben megjelenő *Az Est* örvendett, amelyet 150 ezer példányban adtak el” (2002: 213).² Vásárhelyi Miklós (2002) szerint pedig az 1939-es megszűnéséig *Az Est* érte el a magyar sajtó legnagyobb példányszámát.

Egy lapszám terjedelme békeidőben tizenhat, néha tíz-tizenkettő oldal, a vasárnapi számoké pedig jellemzően húsz oldal volt. A háború végén a papírhiány négy oldalra szorította össze a lapot: ekkor azonban egy nap három különböző, folyamatosan frissített változat is megjelent.

Az *Est* sikerének összetevői közé tartozott, hogy mai szemmel is profi marketinget folytattak. Az első szám megjelenése előtt például a különböző visszaemlékezések szerint közel ötven-százezer koronát költöttek csak a tervezésre és reklámra (Pásztor 1935; Lengyel 1963): plakátok, szendvicsemberek, bélyegzővel összepecsételt felületek, többmillió példányszám-

1 Az angol fordítást idézve: „The object of authors will be to astonish rather than to please, and to stir the passions more than to charm the taste” (Tocqueville 1835: 539).

2 Ezt támasztja alá *Az Est*-ben megjelent példányszám-adat is (Riport 1935).

ban terített röplapok szították az előzetes várakozást (Riport 1935; Molnár 1935). Később, Pesten elsőként, hatalmas fényűjságot állítottak föl az Oktogonon, majd folyamatos nyerevényjátékokat indítottak. A sikerhez hozzájárult az alacsony ár is: a lap másfél skatulya gyufa vagy egy tojás árába került.³ Népszerűségét többek között az egész országot lefedő terjesztési rendszerrel, részletes üzleti- és sportrovattal, rámenős riportereivel, valamint telefonon beszerzett friss híreivel érte el és tartotta fenn.

Az első évtizedben a lap sikeresen terjeszkedett: a világháborús inflációt, majd az azt követő forradalmi és ellenforradalmi eseményeket kihasználva Miklós Andor, az alapító főszerkesztő megszerezte a legnagyobb és legkorszerűbb nyomdát, az *Athenaeumot*, valamint a reggeli *Pesti Napló* és a késő délutáni *Magyarország* lapokat. Az alapító 1933-as halála után özvegye, Gombaszögi Frida vette át a lap vezetését, de a harmincas évek második felére már véget ért a lap aranykora – míg végül a „keresztény-nemzeti szempontból kifogásolható, baloldali ideológiájú és zsidó tulajdonban lévő” lapokhoz, például a *Huszedik Századhoz*, a *Századunkhoz* vagy a *Pesti Naplóhoz*, hasonlóan áldozatul esett az 1938–39-es lapfelszámoló „racionalizálásnak” (Romsics 2002: 213).

Politikai orientációját tekintve az ország vezetéséhez igazodóan ingadozó pályát kellett *Az Est*nek is befutnia. A tízes években újságírójuk, Fényes László képviselőjelölti kampányát támogatták, míg Lukács László és Tisza István stiklijei ellen írtak filippikákat. A háború kitörésekor lelkesedtek, tömeges önkéntes jelentkezést szerveztek, 1918 szeptemberének végétől viszont már békét követeltek. A tanácsköztársaság kikiáltása után egy nappal kommunista újság lettek a májusi betiltásig – hogy a szeptember végi újrainduláskor elhatárolódjanak államosított maguktól, még a lapszámozást is újrakezdve. A húszas évektől Horthy támogatói, az első interjút is ők közölhetik vele (Riport 1935); éltették a revíziós törekvéseket és Tiszát, kárhoztatták Károlyit. Sose kérdőjelezték meg a fennálló rendszereket, de mindig csipkedték a kormányt. Végig megmaradt viszont liberalizmusuk a jogegyenlőség hirdetésében, az antiszemita pogromok elítélésében. A jobboldal azonban nem felejtette el a tízes évek harciasabb hangvételét: a nyomda és a szerkesztőség szétverése, a szerkesztő megverése, állandó sajtótámadások, végül a lap megszüntetése mutatja ezt.

A kortársak által „bulvárlapnak” nevezett újságot Kosáry Domokos és Vásárhelyi Miklós „liberális bulvárnak” minősítette.⁴ Ugyanakkor Buzinkay Géza szerint „[s]zellemisségét tekintve joggal amerikaiásnak nevezhető napilap volt, amelyet talán ezért legtöbbször bulvárlapnak neveztek, holott annál a sajtóműfajnál igényesebben szerkesztették, s a világháború idején politikai ambíciói is kialakultak” (2008: 124); Vásárhelyi (2002) pedig egyenesen a magyar művelődéstörténet maradandó értékének nevezte. *Az Est* tehát besorolható a bulvárlapok közé, ám azok igényes, irodalmi válfaját képviselte, ahol szakmájukhoz értő és igényesen fogalmazó újságírók dolgoztak föl a bulvártémákat is. A riporterek között találjuk Kéri Pált, Fényes Lászlót, Tarján Vilmost, Molnár Ferencet, Pásztor Árpádot és Heltai Jenőt. De a rendszeresen publikáló munkatársak között neves írók és költők is helyet kaptak, köztük Ady Endre, Ambrus Zoltán, Babits Mihály, Bródy Sándor, Csáth Géza, Gárdonyi Géza, Jókai Mór, Kaffka Margit, Karinthy Frigyes, Kiss József, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula,

3 Vö. *Az Est* 1923. január 27. 1. és 7., 1923. május 5. 1. és 4., 1923. június 20. 1. és 5.

4 „*Az Est* című boulevard lap”: Surányi József 1911. május 19-én megjelenő nyilatkozatát idézi Lengyel (1963: 76); „bulvárlap”: Magyar (1979: 23); az OSZK kéziratok katalógusában Kosáry jellemezte a háború előtti lapokat, Lakatos Éva szóbeli közlése szerint. Vásárhelyi kevésbé frappánsan külön használta bulvár és liberális jelzőket (Vásárhelyi 1982: V).

Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Szabó Lőrinc, Szép Ernő, Szomory Dezső és Tóth Árpád. Emellett a lap külső megjelenése is változatos és igényes volt: már az indulás évében riportrajzokat, később fényképeket közöltek. Az *Est* jellegzetes betűfejlécét Falus Erikkel, az egyik legfelkapottabb tipográfussal készítették el (Lengyel 1963); betűtípusaik sikerét mutatja, hogy még évtizedekig közhasználatban maradtak.

A lap újságírógárdáját alapvetően férfiak alkották. Amikor 1935-ös jubileumi mellékletnek vezércikkében *Az Est* végigtekintett negyedszázados tevékenységén, 34 korábbi alkotóját tartotta érdemesnek megnevezni, akik között egy nő sem akadt (Riport 1935). Egyetlen nevesebb újságírónőjük báró Doblhoff Lily, született Ibrányi Erzsébet (1897–1973), 1931-től dolgozott az *Est*-lapoknak: társadalmi státusza segítségével közelített meg államfőket, s külföldi utazásairól beszámolókat készített. Rajta kívül még egy asszony töltött be jelentős szerepet a lap életében – tulajdonosként. Miután 1933. december 2-án az alapító, Miklós Andor szívbetegségben elhalálozott, özvegye, Gombaszögi Frida örökölte a részvényeket. 1934. november 18-án iktatták be *Az Est*-konzern elnökének. A lapszerkesztésben azonban nem vett részt – igaz, ezt a nők akkori társadalmi helyzete mellett az antiszemita légkör s hamarosan az árjásítás is indokolta.

A lapot tehát szinte kizárólag férfiak írták és készítették, s ez visszatükröződött a nők, illetve a „női témák” ábrázolásában is. Némi kárörömmel számoltak be például 1913-ban a szüffrazsetmozgalom angliai irodája bútorzatának összetöréséről és felgyújtásáról, majd 1914-ben azt a „nemzetgazdasági pusztítást” tárgyalták, „a mit a suffragettek harca a nők választójogáért végez”.⁵ A nők tudományos előrejutását azonban mindig támogatták: így már 1912-ben írtak a nők egyetemi tanárrá való kinevezésének igényéről, 1939-ben pedig hosszú riportot közöltek „Dr. Kokas Eszter, az első egyetemi orvos magántanár nyilatkozata feltűnő pályafutásáról és tudományos céljairól” címmel.⁶ Ugyanakkor csodabogárként tekintettek a szinte kizárólag külföldön színre lépő női politikusokra, bírókra, tanácsnokokra – leginkább ruházatukkal kapcsolatos kérdésekre összpontosítva.⁷ Kuriózumként számoltak be a magányos női utazókról, a háborúban fegyverrel küzdő vagy férfias foglalkozást áhító asszonyokról.⁸ 1933-ban hosszas olvasói vitát robbantottak ki a női nadrágviseletről,⁹ 1934-ben a házasság nélküli életformát választó „nőlegényekről”, illetve „a független nő házasságának problémájáról”,¹⁰ 1936-ban pedig Szép Ernő Szívdobogás című drámája kapcsán arról kezd-

5 A suffragettek csínyje. *Az Est* 1913. október 26. 9.; Mibe kerül Angliának a suffragettek harca? *Az Est* 1914. március 28. 5. – *Az Est*-ből vett idézeteket az eredeti írásmód szerint közöljük.

6 Nem lesz női egyetemi tanár. *Az Est* 1912. május 8. 3.; „A nő éppen úgy érvényesülhet a tudományos pályán, mint a férfi” – Dr. Kokas Eszter... – *Az Est* 1939. január 6. 6.

7 Lásd pl.: Lady Astor az angol alsóházban. *Az Est* 1919. december 20. 5.; Az angol nőképviselek nem akarnak kalapban szónokolni. *Az Est* 1924. január 18. 4.; Viselhet-e a női tanácsos kakastollas kalapot? *Az Est* 1929. június 15. 10.

8 Lásd pl.: Az asszonykáplár – *Az Est* 1914. október 31. 6.: Beszélgetés a világutazó Stinnes Klárával – *Az Est* 1927. május 31. 4.; Női lovasrendőr akar lenni egy budapesti úriasszony – *Az Est* 1935. március. 13. 13.; 18 török leány detektív lett – *Az Est* 1935. augusztus 14. 9.; az Asszonyhadsereg c. cikkből pedig arról értesülhetünk, hogy a „női baka nem újdonság Oroszországban. (...) A vallástalan, szabaderkölcű, gyermektelen életű orosz nőt valamilyen fegyelmezett élet keretei közé kellett szorítani” – *Az Est* 1934. november 22. 1.

9 E témához kapcsolódott például a „Szakállt a férfiaknak, hogy különbözzenek a nadrágos nőktől” című hír: „Dr Ivor Griffith filadelfiai természettudós egy előadásában kijelentette, hogy miután a nők áttértek a nadrágviselésre, a férfiak kénytelenek lesznek a szakállnövesztés divatját feleleveníteni a férfiaság utolsó jelképéül” – *Az Est* 1933. április 25. 12.

10 Feleség vagy nőlegény? *Az Est* 1934. július 28. 15.

tek ankétot, hogy mennyire elfogadható álláspont, hogy a nőknek „*az asszonyiség, az anyaság, a családi tűzhely a fő életcélja, nem pedig a munka, a férfival való verseny*”.¹¹

Variációk nemiszerep-áthágásokra

Kutatásunkhoz *Az Est* harminc évfolyamának 8861 lapszámát tekintettük át. A munkát főként az Országos Széchényi Könyvtárban folytattuk, a sérült példányokat az ELTE Egyetemi Könyvtárban és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban tanulmányoztuk. Az áttekintés során összesen 508 cikket találtunk, melyben női és férfiszerepek olyan megnyilvánulási formáiról esett szó, melyek az adott időszakban és társadalmi környezetben szokatlanként, normabontóként tűnhettek föl. A nemiszerep-áthágások kategóriáján belül most azzal a kilencvenkét cikkel foglalkozunk, melyek témái a nemi jellegzetességek részleges és/vagy teljes, illetve átmeneti és/vagy tartós megváltozásához, illetve megváltoztatásához kötődtek.¹² E cikkeket tematikus vizsgálatuk alapján négy fő csoportba soroltuk be. Az első csoportba kerültek azok a cikkek, melyek olyan esetekről számoltak be, ahol a bemutatott személyek munkájával, illetve jellemző elfoglaltságával járt az elmaszkírozás: amolyan foglalkozási ártalomként. A második csoportot a tudományos eredményekről beszámoló, illetve a tudományos ismeretterjesztés témaköréhez kapcsolható írások alkották. A harmadik csoportba soroltuk az áttöltözőkről, a nyegedikepedig a nemváltoztatókról szóló cikkeket.

Kiindulópontként fontos megjegyezni, hogy *Az Est* általunk vizsgált médiareprezentációi egy alapvetően kétneműként elgondolt – és elgondolható – világot tükröztek, ahol a nemek közötti átmenetek, a harmadik vagy többedik nem(ek) létezésének kérdései csak igen korlátozott mértékben merülhettek föl. De talán éppen ezért tarthattak fokozott érdeklődésre számot a nemiszerep-áthágások különböző formáiról szóló beszámolók. Ebben az – alapállapotként átmenetek nélkülinek és jól megkülönböztethető módon kétneműnek tételezett – világban sokáig a normabontó állapotok és szerepek leírására szolgáló terminológiai eszköztár sem állt rendelkezésre. A – születéskori nem orvosi beavatkozások általi meg-, illetve visszaváltoztatására vonatkozó¹³ – transzszexualizmus fogalma például csak a 20. század második felében kezdett valamelyest ismertté válni, míg magát a szót a német Magnus Hirschfeld már az 1920 években megalkotta az eredetileg lelki transzszexualizmusként (*seelischen Transsexualismus*) feltűnő kifejezés részeként, mely egyfajta nemi megfordítottságra utalt (Hirschfeld: 1923). „Transzvesztiták” című munkájában a hermafroditákat, a homoszexuálisokat és a transzvesztitákat az általa közbülső szexuális viselkedésnek nevezett magatartásformák altípusai megtestesítőjeként (*sexual intermediaries*) mutatta be (Hirschfeld 1910).

11 Özönlenek a válaszok a „Nő akarok lenni!” monológra. *Az Est* 1936. április 15. 7. E vita részeként írták például az egyik olvasói levélben a következőt: „tagadhatatlan, hogy korunk egyik legnagyobb problémája a kenyérkereső nők térhódítása” (április 16. 7.). Az ankétot végül Szép Ernő hozzászólása zárta le, aki azt hangsúlyozta, hogy a „Szerző könyörgöm nem haragszik a divatos nőre, úgy értem, arra a divatosra, aki sportol, aki cigarettázik, pláne aki dolgozik, akármilyen férfmunkát ambicionál” (április 22. 14.).

12 Terveink szerint a közeljövőben külön elemzés tárgyává tesszük azt a kifejezetten a homoszexualitás témaköréhez köthető százöt cikket is, melyeket az *Az Est* 1910 és 1939 között megjelent lapszámaiban találtunk.

13 A saját nem megváltoztatása (angolul: *sex change* vagy *gender change*) kifejezés használata egy, a születéskori nem elsődlegességét elfogadó külső nézőpontot sugallhat. Ez a megközelítés azonban problematikus lehet az érintettek szempontjából, akik számára születéskori nemük megváltoztatásának útja inkább az általuk valóban sajátjának érzett nem visszaszerzésének (*gender-reassignment*) folyamataként jelenhet meg.

A transzvesztiták csoportja itt magában foglalta a fetiszizmus különleges fajtájának hódoló, saját nemüktől eltérő külső jellegzetességeket – ruhát, hajviseletet – átmenetileg felöltő átöltözőket éppúgy, mint a magukat tartósan a születéskori nemüktől eltérő módon azonosítókat; vagyis úgy tűnik, Hirschfeldnél eredetileg a transzvesztita gyűjtőfogalom keretein belül jelentek meg azok, akiket ma transzneműeknek és/vagy transzszexuálisoknak nevezhetnénk.

A „transzszexuális jelenség” (Benjamin 1966) fogalmi elkülönítése – többek között a transzvesztizmustól – csak az 1950-es és 1960-es években ment végbe: ebben nagy szerepet játszott a német származású, New Yorkban praktizáló endokrinológus, Harry Benjamin munkássága, melynek révén a transzszexuálisok sajátos problémái orvosi és tudományos közüggé válhattak (Benjamin 1953). Benjamin hívta föl többek között arra is a figyelmet, hogy az emberek nemi hovatartozásának meghatározása közel sem olyan egyértelmű, mint korábban gondolták, hiszen a nem értelmezésének egyszerre több különféle aspektusa különböztethető meg. Azaz: a nem meghatározása történhet többek között genetikailag kromoszómavizsgálattal, anatómiailag a nemi szervek vizsgálata alapján, hormonálisan, a petesejt- vagy a spermatermeléstől függően az ivarmirigyek működése szerint, valamint jogi, pszichológiai és társadalmi alapon, attól függően, hogy az adott társadalomban milyen elvárások és előírások működnek, illetve a személyt milyen neműnek nevelték és milyen neműnek érzi magát (Meyerowitz 2002). S persze egyáltalán nem biztos, hogy mindezek az aspektusok harmonizálnak egymással.

Az általunk vizsgált cikkek terminológiai eszköztárából hiányoztak a huszadik század első harmadának Magyarországon vélhetően még csak nagyon szűk körben vagy egyáltalán nem ismert transzvesztita és transzszexuális szavak.¹⁴ Ugyanakkor többek között a hermafrodita, a fiúlány, a férfiaszony, a leányférfi, a leányvölegény, a nőimitátor kifejezésekkel találkozunk különböző szövegekörnyezetekben.

Foglalkozási ártalom

A legtöbb esetben, ahol a bemutatott személyek munkájával, illetve jellemző elfoglaltságával járt az elmaszkírozás, ez a tudatos megtévesztés eszközeként jelent meg: jellemzően női ruhába öltözött férfi bűnelkövetőkről szóltak ezek a hírek, akik így próbáltak potenciális áldozataik közelébe férkőzni.¹⁵ Férfi ruhába öltözött női bűnelkövetők közül azonban csak a Pipás Pistáról szóló beszámolókat olvashattunk: a róla szóló hírek viszont viszonylag nagy terjedelemben és összesen majdnem húsz alkalommal jelentek meg az 1932. júliusban megkezdett gyilkossági nyomozástól az 1933-as bírósági tárgyaláson és halálos ítéleten át az 1934. januári kormányzói kegyelem megadásáig.¹⁶

14 A „transzvesztiták” kifejezés használatával csupán egyszer találkoztunk az általunk vizsgált cikkekben: a berlini tudósító tollából „férfivoltukban magukat szerencsétlennek érző transzvesztiták” szövegekörnyezetben Ráskay László „Hat hónap alatt operálták nővé Wegener dán festőt” című írásában (*Az Est* 1931. március 12. 7.).

15 Amikor a gyilkos nő férfivé válik. *Az Est* 1923. december 14. 7.; Két híres csikágói bandita. *Az Est* 1929. február 21. 5.; A düsseldorfi tömeggyilkos női ruhában garázdálkodik. Öreg asszonynak öltözve szólítja meg áldozatait. *Az Est* 1929. november 20. 6. Nőiruhás rabló rejtélyes támadása Rákospalotán. *Az Est* 1937. szeptember 17. 8.

16 Pipás Pista halálbüntetését életfogytiglani fegyházra változtatták – *Az Est* 1934. jan. 3. 16.

A két gyilkosság elkövetésével megvádolt Pipás Pista hátteréről¹⁷ a következőket adta közzé először *Az Est* 1932-ben:

Ez a parasztasszony most 42 éves. Törvényes neve Rieger Pálné, született Földi Viktória. Apja igen jó módú gazdálkodó volt, ő is jól ment férjhez Rieger Pálhoz. Eleinte jól ment a sorsuk. Négy gyermekük született, Rieger hétévi házaselet után meghalt, felesége a legnagyobb nyomorba jutott. Hogy négy gyermekét felnevelje, sorra járta a tanyákat, munkát keresett, abban az időben azonban nem szívesen látták a női munkaerőt. Riegernének pedig mindenképpen pénz kellett gyermekei ellátására – és így merült fel az ötlete, hogy férfiruhát vesz. Így munkához is jutott. Markáns, férfias vonásai voltak. (...) A férfiruha soha többé nem került le róla.¹⁸

Két nap múlva azonban már 50 év körüli elvált asszonyként utaltak rá, miután előkerítették volt férjét is, aki „most 72 éves, [és] özvegyen vette el”.¹⁹ Az újságíró Pipás Pistát úgy mutatta be, mint akit környezetében megbízható munkásként, illetve „mindig férfiruhában járó jó munkásasszonyként”, a vásárok egyik „legrettegettebb kupecéként”, „jó ivóként” ismertek, akitől félték, de ugyanakkor szerették – azzal együtt vagy annak ellenére, hogy „a tanya népe szerint vadházasságban is élt egy szolgálóval”.²⁰ A cikkben megkonstruált történet szerint Pipás Pista – aki fiatalon ment férjhez egy nála 20–30 évvel idősebb özvegyemberhez, majd tőle különválva férfiruhásan immár önálló életet kezdett – amolyan rendteremtő szerepet vállalt, amikor kezébe vette az asszonyverő, iszákos férjek sorsát. E narratívához illeszkedett a cikk egyik zárómondata: „Rossz ember volt mind a kettő, bántotta a családot. Nem kár értük – mondja keményen, maga elé tekintve az ezerráncú, férfiastekintetű Földi Viktória”.²¹ Az 1933. januári bírósági tárgyaláson külön hangsúlyt kapott, hogy „ebben a bűnyügyben semmiféle szekszuális hátteret keresni nem lehet”: a védő érvelésével szemben az orvos-szakértők ugyanis megállapították, hogy

Pipás Pista egyáltalán nem beteges hajlamokkal gyilkolt. (...) A vádlott nagyon emberi érveléssel magyarázta meg, miért járt férfiruhában. Azért, mert erős tagbaszakadt asszony volt, bírta a munkát és a férfi munkájáért nagyobb bért fizettek, mint az asszony munkájáért. Beteges gerjedelmeket előcibálni és a bűncselekménnyel összefüggésbe hozni hiábavaló fáradság.²²

Az Est beszámolóiból kibontakozó Pipás Pista narratívában tehát a férfivé öltözés döntő módon a megélhetés biztosításának – a társadalmi mikro- és makrokörnyezet által egyaránt elfogadhatóként ábrázolt – eszközként jelent meg, ami ugyanakkor hozzájárulhatott a nőihez képest szabadabbnak és önállóbban élhetőbbnek lefestett férfilét további, a lapban azonban kevésbé részletezett, mozzanatainak elsajátításához is.

17 Pipás Pista életének valós mozzanatait nehéz rekonstruálni. Az erre tett kísérletek közé tartozik például Veszelka Attila „Pipás Pista, az átokházi tanyavilág hóhéra” című 2006-os könyve, mely Szabó László (1968) „Pipás Pista, a tanyavilág hóhéra” című írására építve leginkább szenzációs bűnyüveget lát a történetekben. Jóval hitelesebb Bezsényi Tamás (2010) dolgozata, ahol a források között megjelennek a Csongrád Megyei Levéltárban őrzött eredeti peranyagok is. Az egyik legutóbbi próbálkozás szerzője Bubryák István (2013), aki Ember Judit „Pipás Pista és társai” című 1983-as dokumentumfilmjének szerkesztőjeként a bérgyilkos-motívum hangsúlyozása helyett – Ember Judit eredeti megközelítését követve – a nők korabeli gazdasági és társadalmi önállósodási kísérleteit látja e történetek fő mozgatórugójának.

18 Miért lett férfi Pipás Pista és hogyan követett el két gyilkosságot – *Az Est* 1932. július 29. 6.

19 Dessewffy Tivadar: Pipás Pista furcsa bűnös élete. Beszélgetés a férfiruhás gyilkos özvegyasszony – férjével. *Az Est* 1932. július 31. 7.

20 Uo.

21 Uo.

22 Halálbüntetést kért Pipás Pistáékra a szegedi ügyész – *Az Est* 1933. január 13. 1–2.

A bűnelkövetők ábrázolása mellett szintén előfordultak a foglalkozás-specifikus átöltözések ártatlanabb megnyilvánulásai. Például beszámoltak egy gyanús kinézetű nőről, aki a szombathelyi vasútállomáson egy rendőri igazoltatás során „bevallotta, hogy voltaképpen férfi [...] jóslásból tartotta fenn magát és azért öltözött női ruhába, mert a férfijások nincsenek divatban”.²³ Továbbá megjelentek a szórakoztatóipar által foglalkoztatott főállású nőimitátorok: Lehoczky Sándort, azaz „Tacianu”-t 1938-as halálakor például a hazai és külföldi nagy varieték híres artistájaként méltatták, aki az egész világot bejárva sok pénzt keresett. További pozitívumként azt is megtudhattuk róla, hogy háromemeletes háza volt Budapesten és „[s] okat segített nyomorgó kollégáin”.²⁴

E kategória speciális aleteiként említhetők a hadifogoly-színházakról szóló beszámolók. 1918-ban „A »Vengerkák« hadifogoly előadása Krasznajarszkban” című rövidhír a következőkről tájékoztatott: „Április 17-iki dátummal dr. Nógrádi Albert főhadnagy, a ki hadifogoly Krasznajarszkban, arról értesít bennünket, hogy a fogolytiszti színházban nagy sikerrel előadták a Vengerkák-at. A szereplők egytől-egyig kitűnőek, különösen a nők – a kiket szintén férfiak személyesítettek”.²⁵ 1921-ben pedig „A hadifoglyok Csárdás-királynője” című szintén rövidhírben a hadifoglyok színházának a budapesti Városi Színházban tartott főpróbájáról számoltak be: „A hangulat egészen olyan, mint a forró estéket megelőző főpróbákon. Sok kedvesség, sok tehetség feledteti velünk a furcsa dekoltázsokat és szinte elfelejtjük, hogy az összes női szerepeket férfiak játsszák.”²⁶

Említést érdemel, hogy a Vengerkák idézett 1918-as előadásában színész(nő)ként szerepelt az a Lengyel József, aki „A nagy börtön” című darabjában dolgozta föl a hadifogoly-táborban szerzett élményeit. A nagy börtön 1929-es Fővárosi Operettszínházbeli bemutatója kapcsán a *Színházi Élet* című magazin két cikket is közölt (Kálmán 1929; Lengyel 1929).²⁷ Lengyel József bátyja, Lengyel Menyhért, aki egyébként *Az Est* svájci tudósítójaként dolgozott az első világháború idején, így írt öccséről és a darabról visszaemlékezéseiben:

Jóindulatú fiú. Első világháborúban beviszik katonának. Kétségbeesésem. Telepátias látomásom, amikor éjszaka ágyam mellett áll: akkor fogták el s vitték fogságba Oroszországba. Ott a táborban fejlődött félre a nemi élete. Érdekes darabot írt erről, amit színpadra segítettem (Lengyel 1987: 444).

A *Színházi Élet* 1920 és 1938 közötti számainak vizsgálata során Heltai Gyöngyi ugyanakkor arról számol be, hogy „[n]őies vagy magukat nőként identifikáló férfikkal kapcsolatos cikket nem találtunk, nem parodisztikus célból női szerepet játszókról szólót is csak egyet, a Lengyel Menyhért öccse: a krasznajarszki komika címűt. Ebben azonban a hadifogolytáborban operettet játszó tiszték időleges nemcseréje nélkülöz minden erotikus konnotációt, e tevékenységük inkább az identitásőrzés és a megtörhetetlen lelki erő bizonyítéka” (2008: 240). A hadifogoly-színházakra jellemző „időleges nemcserék” erotikamentes megközelítésének

23 Nőnek adta ki magát, mert a férfijások nincsenek divatban. *Az Est* 1927. május 29. 10.

24 Meghalt Tacianu, a híres nőimitátor. *Az Est* 1938. február 15. 6.

25 *Az Est* 1918. július 17. 6.

26 *Az Est* 1921. május 21. 6.

27 További érdekesség, hogy e darabban kapta meg Jávor Pál első igazán sikeres budapesti színházi szerepét: az előadásról szóló cikk közli a fiatal Oroszy Pál főhadnagyot alakító Jávor Pál fényképét is (Kálmán 1929). – Köszönettel tartozunk Halász Tamásnak, az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Táncarchívuma vezetőjének, amiért a *Színházi Élet* e cikkeire felhívta a figyelmünket.

némileg ellentmondhatnak a témakör magyar irodalmi művekben – például Markovits Rodion Szibériai garnizon című „kollektív riportregényében” (1928),²⁸ illetve Kuncz Aladár A fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságából című regényében (1931) – megjelenő reprezentációi. Emellett a *Színházi Élet* című magazinban már 1918-tól²⁹ kezdve feltűntek a témával foglalkozó cikkek; az egyik 1932-es *Színházi Élet* lapszámban egy fénykép aláírásaként például a következő szerepelt: „Ez a szép táncosnő Saffano magyar és – férfi. A nőimitátort Seeman Sándornak hívják és Hódmezővásárhelyen született. Most Sztambulban szerepel sikerrel”;³⁰ Zsolt Béla pedig 1934-ben megjelent cikkében a városligeti „Világ csodái” igazi sztárjaként írt Edítkérről, a nőimitátorról: „egy méter hetven centis sudár démon, baracksárga estélyiruhájában előnyösen mutatkoznak meg kívánatos idomai”.³¹ E hírekből arra lehet következtetni, hogy a hadifogoly-táborokon kívül is mutatkozott igény a „nemcserés” előadásokra, így hazatérésük után többen sikeresen folytathatták nőimitátor-karrierjüket.

Ismeretterjesztés

A tudományos eredményekről beszámoló, illetve a tudományos ismeretterjesztés témaköréhez kapcsolható írások között legtöbbször külföldi – berlini, lipcsei, belgrádi, párizsi és New York-i – hírekkel találkozhattunk, melyek központi témái közé tartoztak a nem meghatározásának és megváltozásának, illetve megváltoztatásának a lehetőségei. E kérdésekkel foglalkozott az a könyv is, melynek 1913-as lipcsei megjelenését *Az Estben* is beharangozták:

Lipcseben Kammerer Pál bécsi biológus tollából könyv jelent meg, mely a növények, állatok, emberek nemének meghatározásáról és átörökléséről szól. (...) Kammerer megfigyelései alapján megállapítható, hogy kétségtelenül vannak hatások, melyek képesek a normális nemi viszonylatok eltolására, és biztosra vehető az is, hogy a csira fejlődési körülményei valamiféle összefüggésben vannak a nem későbbi meghatározásában.³²

Ide került többek között az a nemi hovatarozás megváltoztatásának orvosi lehetőségeivel foglalkozó 1929-es cikk, melyben egy amerikai nő megoperálásáról írtak, „*aki már majdnem teljesen férfi volt és megállapították, hogy a belső szekréciós mirigyek környékét daganat támadta meg: ez okozta a változást*”.³³ A cikk orvos-főszereplője, Dr. Oscar Riddle, a Carnegie Institution fejlődéskísérleti állomásának vezetője azt hangsúlyozta, hogy „*patkányokat és*

28 Lásd pl. a következő részletet: „Nem lehet ugyan mindent a színházra fogni, bár kétségtelen, hogy odahaza is az erotikum nagy felvonuló terepe a színház. Itt a színház robbantó szikrája négy év óta gyülemelő szexuális puskapor közé esett, és egyik napról a másikra felgyújtotta az érzékek forradalmát. Azután ezek a gyerekek, akik éppen hogy elérték a nemi érettség fokát, de még teljesen öntudatlanok, tájékozatlanok, ellenállhatatlanul hullanak bele az ifjúkori bűnök helyett az effajta kielégülésbe. A női parókák, műmellek, suhogó szoknyák, Conger parfümjé és púderje úgy hullottak a hosszú évek aszkézisével lefojtott emberi indulatok és természetes vágyak közé, mint a gyújtó szikra. Felrobbantak az etikai gátak tartályai, és ezerfelé repültek szét a szilánkjai...” (Markovits 1928 – Ötvenhetedik fejezet, <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?akod=3941>).

29 Elek 1918: 35. 28–29.

30 *Színházi Élet* 1932: 13. 54.

31 Zsolt 1934: 32.

32 Fiu-e vagy lány – *Az Est* 1913. augusztus 2. 3.

33 A nőből férfi lett. Operáció után visszakapta eredeti nemét – *Az Est* 1929 június 5. 13. Vélhetően ugyanerről az esetről számolt be egy 1937-es amerikai cikk is, melynek központi kérdése az volt, hogy „Megváltoztatható-e az emberek neme?” (Wickets 1937).

salamandereket tetszés szerint tud hímből nősténnyé változtatni, de még nagyon messze van az az idő, amikor ezeket a kísérleteket az emberi szervezetre is ki lehet terjeszteni”³⁴

Egy 1936-os írás a hormonkezelésekben rejlő további lehetőségekre hívta föl a figyelmet, amikor beszámolt a párizsi Lélektani Társaság üléséről. Itt bemutatták Steinach professzor és magyar származású tanítványa, Heinrich Kun legújabb kutatási eredményeit: kiindulópontjuk szerint ha

egy nősténypatkány nemi mirigyeit műtéttel eltávolították s helyükre a hím mirigyeit ültették át, akkor a nőstényen a hím összes tulajdonságai kifejlődtek. A két tudós legújabb kísérletei során kitűnt, hogy ezt a változást műtét nélkül is végre lehet hajtani, hormonok segítségével. Hormonnak nevezik azt a mirigyváladékot, amelyet a mirigy a vérpályába juttat. A nemi mirigy hormonja szabja meg a hím, vagy a nőstény sajátságokat”³⁵

Eugen Steinach (1861–1944), a bécsi Kísérleti Biológiai Intézet professzora, akit 1921 és 1938 között hat alkalommal jelöltek orvosi-biológiai Nobel-díjra, az ondóvezetékek részleges elköltésével – s mint később kiderült, placebo hatással – járó „Steinach-eljárás” bevezetéséről vált leginkább híressé, mely főként az idősödő férfitársaikat – köztük Freudot és William Butler Yeats-et – nemi jellegük s egyúttal nemi életük megfiatalodásának ígéretével kecsegtették (Bullough 1994; Freeman et al. 2001; Sengoopta 2003); emellett azzal is kísérletezett, hogy homoszexuális férfiakat kasztrálás révén „gyógyítson ki” homoszexualitásukból (Oosterhuis 1991b). Az *Est* hasábjain elsősorban Steinach fiatalító célú kezeléseiről – valamint a hasonló célokat majmokból nyert ivarmirigy-transzplantációs kísérletekkel elérni szándékozó, főként Franciaországban praktizáló Serge Voronoff tevékenységéről (Sengoopta 2003) – szóló hírekkel találkozhattunk.³⁶

E kategóriába soroltuk még a Pázmány Péter Tudományegyetem rektorává 1938-ban frissen megválasztott Verebély Tibor nyilatkozatait is. A sebészeti klinika „*neves természetből-cselőként*” bemutatott igazgatója így megoszthatta a „*kromoszómák csodái*” által megalapozott esszencialista véleményét arról, hogy nem áll távol az igazságtól a nézet, hogy a férfi és a nő két külön faj, így a „*teljes női emancipációra való törekvés meddő igyekezet*”;³⁷ valamint arról is, vajon mi a magyarázata, hogy az 1930-as évek sajtójának sportrovataiban feltűnő „*hölgyek csak úgy férfivá változhatnak*”.³⁸

Átöltözők

Átöltözőknek neveztük az általunk vizsgált írások azon szereplőit, akik nemi jellegzetességeik átmeneti megváltoztatása – legtöbbször a másik nem ruházatának felöltése – révén váltak hírértékűvé. Fontos megemlíteni azonban, hogy az ide sorolt cikkek szereplőiről a pillanatkép-szerű ábrázolásmód miatt néha nehéz volt eldönteni, hogy nemi jellegzetességeiknek

34 Uo.

35 Hova tűnt a női lélek? – *Az Est* 1936. május 3. 4.

36 Voronoff (1866–1951) „fajközi” ivarmirigy-transzplantációs gyakorlatával kapcsolatban felmerült az az elképzelés is, hogy a majmokból nyert szövetek emberekbe ültetése esetleg összefüggésbe hozható az AIDS betegség későbbi megjelenésével (Bajic et al. 2012).

37 A férfi és a nő a tudomány mérlegén. Verebély professzor érdekes nyilatkozata a nőemancipációról – *Az Est* 1938. június 11. 7.

38 Fiú vagy leány? Verebély professzor megmagyarázza: hogyan „változik át” a nő férfivá – *Az Est* 1938. október 13. 11.

csupán átmeneti vagy tartós, életvitelszerű megváltoztatásáról lehetett valójában szó. Ezekben az írásokban többször is feltűntek olyan férfiak, akik számára különös fontossággal bírt, hogy női öltözetet viseljenek a nyilvánosság előtt:³⁹ egyikük például külön nőiruha-viselési engedélyért folyamodott a belügyminiszterhez arra hivatkozva, hogy „*egy híres ideggyógyász bizonyítványa is igazolja, hogy neki mániája ez*”⁴⁰

Az 1910-es évek elején két németországi hírben is szerepeltek olyan nemiszerep-áthágók, akik főnnakadtak a sorozóbizottságok rostáján: Rochlitz községben például a sorozóbizottság előtt „*egy fiuruhába öltözött hermafrodita jelent meg. Az ezredorvos megállapította róla, hogy leány. A jelentkező azt mondotta, hogy a kerületi elöljáróság megengedte neki, hogy férfiruhát viseljen*”.⁴¹ Egy berlini esetben a sorozásra „*elegáns női ruhában, tollas kalapban*” érkező férfi felkészült a várható nehézségekre: mivel előfordult

nem egyszer, hogy a rendőrségre vitték, mert férfi létére női ruhát viselt. Ezek a herce-hurcák arra indították a szüleit, hogy hatósági orvosokkal megvizsgáltassák gyermeküket és ennek a vizsgálatnak alapján kapott Zobeltitz György bizonyítványt, hogy női ruha illeti meg. A sorozóbizottság összenézett s elbocsátotta a hadköteles fiu-leányt.⁴²

A másik nemre jellemző ruházat felöltése egyes országokban tehát nem csupán szokatlan, de akár büntetendő cselekmény is lehetett ebben az időszakban. Szintén erre utalt egy 1912-es angliai hír, mely szerint a „*rendőrbiro egy fiatal leányt tiz shilling pénzbüntetésre ítélte, mert [...] katonaruhában bejárta a várost*”.⁴³ Ugyanakkor egy 1921-es budapesti beszámoló egy olyan nőről szól, „*a ki férfiruhában sétálgatott a Gáspár-féle fatelep előtt, és a járókelőket igazolásra szólította fel*” – őt viszont „*[k]ihallgatása után elbocsájtották, mivel semmiféle büncselekmény nem terheli*”.⁴⁴ Emellett utalhatunk a már említett 1927-es szombathelyi esetre, ahol a rendőrök a (jós)nőnek öltözött férfit „*[i]gazolása után szabadon bocsátották, miután semmiféle terhelő dolog nem bizonyult rája*”.⁴⁵ Egy szintén 1927-es bécsi tudósításból pedig az derült ki, hogy „*[g]yakori eset volt Ausztriában, de különösen a fővárosban, hogy nők férfiruhában jártak és emiatt meggyűlt a bajuk az uccai rendőrörszemekkel*”. Ezért „*[a]zok a nők, akik ellen emiatt kihágási eljárás indult, kérvényt intéztek a rendőrigazgatósághoz és a városi tanácshoz, hogy hivatalos engedélyt kapjanak a férfiruha nyilvános viselésére*”. A rendőrfőnökség azonban megtagadta e kérés teljesítését arra hivatkozva, hogy „*semmiféle törvény nem tiltja és rendelet sincs Ausztriában, amely megtiltaná a nőknek, hogy férfiruhát viseljenek*”.⁴⁶

Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy az 1920-as években sem Magyarországon, sem Ausztriában nem számított büntetendő cselekménynek, ha férfiak vagy nők a másik nemre jellemző öltözetet öltötték magukra s így közlekedtek nyilvános tereken. A szabályozás változására utalhat, hogy egy 1936-os budapesti esetről szóló beszámolóban a férfiruhát öltve férfiként udvarló „*legény-leány*” hiába hivatkozik arra, hogy joga van férfiruhát hordani, hiszen volt „*egy híres mágnásasszony: gróf Vay Sarolta, az is állandóan férfiruhában*

39 Női ruhában járó tábornok-intendáns – *Az Est* 1923. október 6. 6.

40 Tatár József – női ruhában – *Az Est* 1915. november 1. 6.

41 Leány a sorozáson – *Az Est* 1911. május 30. 4.

42 Fiu-leány a sorozóbizottság előtt – *Az Est* 1913. március 19. 6.

43 Leány katonaruhában – *Az Est* 1912. augusztus 29. 2.

44 Egy férfiruhás nő tréfája – *Az Est* 1921. február 12. 6.

45 Nőnek adta ki magát, mert a férfitársak nincsenek divatban. *Az Est* 1927. május 29. 10.

46 Nőknek nem tilos Ausztriában a férfiviselet – *Az Est* 1927. július 9.

járt”;⁴⁷ a rendőri tájékoztatás szerint „hatósági engedély kell ahhoz, hogy nő férfiruhát visel-hessen. A rendőrség közigazgatási osztálya ad ilyen engedélyt, ha indokoltan kéri. Igaz, hogy az utolsó tíz esztendőben ilyen kérés nem futott be a közigazgatási osztályhoz”.⁴⁸

Nemváltoztatók

Nemváltoztatóknak neveztük az általunk vizsgált cikkek azon szereplőit, akik nemi jellegze-tességeik tartós megváltozása, illetve életvitelszerű megváltoztatása révén kerültek a (média) figyelem középpontjába. A róluk szóló tudósítások már 1910-ben elkezdődtek, és az 1930-as évek közepéig több, esetenként igen részletes, beszámoló született a különös nemi átválto-zásokat megelőző „fiú-lányok”, „férfiasszonyok” és „leány-vőlegények” történeteiről Újpesttől Marseille-en át Kansas államig.⁴⁹

1913-ban például három cikkben foglalkoztak a bécsi Hedviggel, azaz Ferencsel, akit huszonnégy évi leányélet után hivatalosan is férfinak minősítettek.⁵⁰ Szintén 1913-ban két írásban mutatták be a vajdasági Militicsben élő Kun Teréz, azaz Rudolf történetét, aki azon-ban „[v]alószínű, hogy leányvoltát kívánatosabbnak találta s el akarja kerülni az anyakönyvi kiigazítást, legalábbis, míg sorozási kötelezettsége el nem mulik”.⁵¹ Ugyancsak 1913-ban követ-hettük egy „voltaképpen férfitá alakult nő” megbolygatott sorsát:⁵² a felvidéki Brtos Mária minden bizonnyal nyugodtan élhetett volna jó kedélyű, joviális parasztemberként ábrázolt férjével, akivel együtt alapvetően elégedettek tűntek közös életükkel – ha életükbe nem avatkoznak be külső, ez esetben elsősorban egyházi erők. Ugyanakkor talán éppen az egy-házi tolerancia jeleként értékelhető, hogy az „inkább férfi, mint nő” Mária – akit az egyházi szakemberek nyomására férjétől mindenképpen el kellett választani – mégis apácaként, il-letve kórházi ápolónőként folytathatta földi pályafutását.⁵³

E történetek közös jellemzője azonban a nemváltozás történés jellege: a nemváltozások szereplői aktív cselekvőként legfeljebb alkalmazkodni tudtak a velük történt változásokhoz, de nem ők idézték elő ezeket a „kényszerű átváltozásokat”.⁵⁴ Az 1930-as évek elejétől viszont olyan nemváltoztatásokról is értesülhettünk *Az Est*ből, melyeknek fontos központi mozza-natai lettek az orvosi beavatkozások.

47 Vay Sándor/Sarolta (1859–1918) Richard von Krafft-Ebing (1886) 166. számú megfigyelésének alanyaként is ismert. Vay életéről és munkásságáról bővebben lásd Borgos (2007).

48 Lukács István: A rejtélyes udvarló féltett titka a rendőrorvos előtt derült ki – *Az Est* 1936. nov. 18. 15.

49 Lásd pl.: Fiú vagy leány? Lipót kisasszony emlékiratai – *Az Est* 1910. május 1. 7.; Kajás Júlia, a férfiasszony ellen megszüntették az eljárást – *Az Est* 1927. március 15. 3.; Fiú vagy leány? Tizenhét évig volt az újpesti Ilonka, most István lett belőle és nőszülni akar – *Az Est* 1929. július 7. 2.; Lelepleztek egy leány-vőlegényt – *Az Est* 1930. április 18. 6.; Dolores feleségül vette Margitot – *Az Est* 1935. július 27. 10.

50 Látogatás a fiulánynál. *Az Est* 1913. március 7. 7; A fiu-lány arcképei. *Az Est* 1913. március 8. 3; Beszélgetés a lányból lett fiuval. *Az Est* 1913. március 14. 10.

51 Nem akar férfi lenni – *Az Est* 1913. július 20. 4; Nőből férfi – *Az Est* 1913. május 4. 4.

52 Egy férfi-asszony regénye – *Az Est* 1913. szeptember 5. 9.

53 Itt az a mozzanat is figyelmet érdemelhet, hogy a szóban forgó házasság rendellenes viszonyként való átértelmezésében, majd a „természetellenes házasság” felbontásában aktív szerepet játszott az az Andrej Hlinka, aki később a szlovák szélsőjobboldal emblematikus figurájaként – többek között a „Hlinka Gárda” névadójaként – híresült el (Davies és Lynch 2002: 215–216).

54 Látogatás a fiulánynál. *Az Est* 1913. március 7. 7

A sort Ráskay László „Hat hónap alatt operálták nővé Wegener dán festőt: A csodálatos eset részletes ismertetése” című cikke nyitotta 1931-ben, mely aprólékosan tájékoztatott az operáció(k) előzményeiről és következményeiről egyaránt.⁵⁵ A szerző előrebocsátotta, hogy „*Dr. Magnus Hirschfeld intézetében a berlini Institut für Sexualforschungban érdeklődtünk a fantasztikus operáció felől és nagyjából meggyőződést szereztünk a hír hitelességéről.*”⁵⁶ Majd részletesen beszámolt Lili Elbe alakjának megszületéséről, aki itt még Lili „Elve” néven jelenik meg – bár *Az Est* egyik testvérlapjában, a *Magyarországban* 1932-ben közölt magyarázat szerint „[h]álából Drezda iránt, amely az Elbe folyó mellett van, az Elbe nevet vette fel”.⁵⁷ Az élénk tárt történet visszavezet Einar/Lili gyermekkoráig, ahol „már ekkor” jól felismerhetők a sztereotip nőies jegyek, melyek előrevetíthetik a későbbi testi-lelki problémákat:

Lili Elve, azaz Einar Wegener mint fiú jött a világra. Legalábbis szülei, rokonsága annak tartotta. Ő maga nem találta örömét a többi fiúk játékában és bármennyire is kikacagták pajtásai, főpaszziója babák öltöztetése, gyerekkocsik tologatása volt. Már ekkor érezte, hogy más mint a többiek, de persze halvány sejtelve sem volt arról, hogy mi életének titka. Konfliktusoktól, homályos sejtésektől terhelve érte a maga fiú- és később férfi-életét. Mikor már mint festőművész bizonyos hírnévre tett szert, feleségül vette egy kolléganőjét, aki Gerda Wegener néven szintén szép sikereket aratott a dán fővárosban. A különös házasság boldognak bizonyult, bár a házastársakat csak baráti viszony fűzte egybe. Mint jó pajtások éltek együtt Einar és Gerda és a művészházasságoknál szokásos eset fordítottja következett be: az asszony választotta modeljéül férjét és finom művészi ösztönével a róla festett képeken még jobban kidomborította Einar Wegener alakjának amúgy is nőies jellegét.

De egy örökös belső nyugtalanság, az étellel való elégedetlenség nem hagyta a festőt nyugodni. Depressziói egyre tovább fejlődtek. Már-már elviselhetetlenné vált számára a férfiruhák hordása. Női toaettek, finom női holmi után vágyódott, de sóvárgása nem maradt meg ezeknél a külsőségeknél, hanem lelki életét is mélységesen befolyásolta. Furcsa állapotának hatása alatt fizikailag is szenvedett és a testi szenvedésekhez morális aggodalmak is párosultak.

Végre elhatározta, hogy az orvosoknál keres segítséget. De hiába szaladt egyik orvostól a másikhoz. Németországból Franciaországba járt, felkereste a legkiválóbb specialistákat, de kinevették és ideggyógyintézetet javasoltak. Ott különböző kurákat próbáltak ki rajta – semmi sem segített. Einar Wegener egyre boldogtalanabb érezte magát. Párizsi kóborlásai alatt hozta össze a sors a drezdai orvosprofesszorral [aki] nem elégedett meg a felületes vizsgálattal, hanem egyre újabb és újabb analíziseket csinált. Végül világosan látta azt, amit a festő eddig egyre de hiába panaszkodott, hogy Einar Wegener valójában sokkal inkább nő, mint férfi.

55 *Az Est* 1931. március 12. 7. – Nem(vissza)változtatáshoz kapcsolódó orvosi beavatkozásról szólt „A nőből férfi lett. Operáció után visszakapta eredeti nemét” c. cikk (*Az Est* 1929. június 5. 13.), de ott egy betegség kapcsán került elő a nem(el)változás témája.

56 A Magnus Hirschfeld (1868–1935) által 1919-ben Berlinben alapított Institut für Sexualwissenschaft 1933-ig működött. A cikkben pontatlanul szerepel az intézet neve. Hirschfeld többször feltűnik a Lili Elbe-történet szereplőjeként nem csak *Az Est*-ben, de a *Magyarországban* is. Például Lili egyik operálóorvosa, Dr. Kurt Warnekros, a drezdai állami női klinika igazgatója 1932-es nyilatkozatában „kiváló szekszuális kutató”-ként utalt rá, akit bevontak Lili esetének vizsgálatába, mely megállapította, hogy Einar Wegener/SparreAndrás/Lili Elbe, aki korábban „arra panaszkodott orvosainak, hogy nem szívesen visel férfiruhát s hogy lényé titokzatos változásokon megy át” [...] „nem hisztérikus, hanem komoly alapja van annak, amire panaszkodik” – *Magyarország* 1932. december 18. 9.

57 A dán anyakönyvi iratokba állítólag mégis az Elve névváltozatot jegyezték be – vö.: Elbe Lili. A férfi, aki nővé változott. Dr. Kurt Warnekros, a világhírű drezdai professzor nyilatkozata. A „*Magyarország*” karácsonyi szennációja – *Magyarország* 1932. december 18. 9.

A festő teljesen tisztában volt az operáció komplikáltságával és súlyos voltával, amikor a drezdai egyetemi tanár meghívására a szász fővárosba utazott és befeküdt Warne-Kross ginekológiai klinikájára. Mikor átlépte a klinika kapuját, utoljára látták őt férfinak. Félévig feküdt a festő a drezdai gyógyintézetben. (...) A merész kísérlet sikerült: egy jól öltözött harmincöt-harminchat éves asszony indult útnak Kopenhága felé. (...) Einar Wegener, illetve Lili Elve most végtelenül boldog. Megtalálta a nyugalmat és a harmóniát. Mindeddig idegennek, számkivetettnek érezte magát a világon. Tettének összes következményeit levonta. Megjelent az anyakönyvvezető hivatalban és kérte nevének megváltoztatását. Kérését teljesítették és pedig olyképpen, hogy minden további megjegyzés nélkül kihúzták eddigi nevét, mintha egy tévedés folytán került volna az anyakönyvbe és beírták az új nevet. Ezzel egyidejűleg miután Einar Wegener többé nincs, a házasság is megszűnt. (...) Volt feleségével a legjobb barátságban maradt, visszaköltözött régi lakásába is, ahol mint házastársak éltek Einar Wegener és felesége, Gerda, most két barátnő él együtt, Gerda és Lili.⁵⁸

Lili/Einar számára az igazi megoldást tehát a drezdai orvosprofesszorral való találkozása hozta, aki

hosszas meggondolás után azért vállalkozott a műtét végrehajtására, mert megfigyelései alapján világosan látta, hogy a kétneműségnek, a Zwittertum-nak egy csodálatos esetével áll szemben és a külső benyomást további experimentumok is igazolták. Warne-Kross professzor analizésénél női hormonokat talált, melyekből megállapíthatta, hogy a női orgánusok, ha láthatatlanul is, de a szervezetben rejtőznek.⁵⁹

Vagyis a páciens szempontjából a professzor legfontosabb vonásai közé tartozott, hogy valószínűsnek fogadta el Lili/Einar „kétneműségét”, majd mindent megtett annak érdekében, hogy „egyneműsítse”.

Lili Elbe (1886–1931) életének alakulása leginkább talán – az önéletrajzi jegyzetei alapján készült, először dánul és németül, majd 1933-ban *Man into Woman* címen angolul szintén megjelent, 1932 végétől pedig folytatásokban már magyarul is közölt – „A férfi, aki nővé változott”⁶⁰ című, műfajilag nehezen meghatározható naplószerű írás alapján követhető, melyet Lili egyik közeli barátja, Ernst Ludwig Hathorn Jacobson adott ki Niels Hoyer álneven. Az ál-önéletrajz főszereplője Andreas Sparre és felesége, Grete – de a kötet alcíme szerint ez valójában „Einar Wegener dán festő csodálatos átváltozásának igaz története” (Armstrong 1998: 170). Lili több, mint negyven éven át Einar Wegener néven élt, tájképfestőként működött és fiatalon vette feleségül a szintén festő Gerdát, akinek art deco stílusú munkái máig ismertek (Theophano 2004). 1912-ben költöztek Párizsba: éppen abban a Hotel d’Alsace-ban szálltak meg, ahol Oscar Wilde 1900-ban meghalt.⁶¹ Ekkoriban már rendszeressé váltak Wegener nővé-öltözései s női alakjában felesége divatosan androgün art deco képeinek legkedveltebb témái között szerepelt (Armstrong 1998: 165). Lili nevét Anna

58 Ráskay László: Hat hónap alatt operálták nővé Wegener dán festőt... – *Az Est* 1931. március 12. 7.

59 Uo. – Az idézetben szereplő „Warne-Kross” professzor Kurt Warnekros.

60 „A férfi, aki nővé változott” közlését 1932. december 25-én kezdte meg a *Magyarország*: a folytatásokban megjelenő írás 45. – befejező – részét 1933. február 18-án publikálták. A magyar változat beharangozása *Az Est*ben is megjelent: „Az emberiség történetében egyedül álló sorsot maga Elbe Lili mondja el, kegyetlen hűséggel »Vallomásaiban«, amelyeknek első része a *Magyarország* karácsonyi számában fog megjelenni.” – 1932. december 21. 7.

61 1927-ben *Az Est*ben is beszámoltak a Hotel d’Alsace körül addigra már kialakult Wilde-kultusról. Lásd: Wilde párizsi hotelszobáját favorizálják az angol vendégek – 1927. április 29. 8.

Larsen színésznő adta, akit egyszer véletlenül helyettesítenie kellett felesége festőmodelljeként; az Elbe nevet csak később – a drezdai műtétek után – választotta. Einar Lilivé változása révén a műtermi véletlenből valódi üzleti lehetőségek is nyíltak: a Lilit ábrázoló képek ugyanis népszerűvé váltak (népszerűbbé, mint Wegener északi romantikájú tájképei), különösen miután különböző francia divatmagazinokban is megjelentek (Armstrong 1998: 172). 44 évesen Lili azonban már nem nagyon bírta – *A férfi, aki nővé változott* verziója szerint – az Andreas/Einarral való egymás mellett élést: e lassan kibírhatalanná váló közös létezésnek csak az első – kasztrációs – műtét vethetett véget, mely előtt Andreas elkészítette saját képzeletbeli gyászjelentését is (Armstrong 1998: 170); a műtét(ek) után pedig teljesen fölhagyott a festéssel, ezzel is hangsúlyozva a Lili-lét kiteljesedését.

Az *Est* cikkében nem szerepelt utalás erre az első, még Berlinben elvégzett kasztrációs műtetre – talán a lehetséges negatív konnotációk miatt, amire azért itt is világos utalás történt: „Eddig legfeljebb a műtét negatív részéről voltak tapasztalati adatok: férfivoltukban magukat szerencsétlennek érző transzvesztiták orvosi segítséggel szabadultak meg nemüktől. De a nem műtéti megváltoztatásának, vagyis a teljes nemcserének ez az első esete”.⁶² Ugyanakkor a drezdai orvosi beavatkozások leírása egyes részleteiben inkább a tudományos-fantasztikus irodalomba kívánkozna:

Egyik operáció követte a másikat. Félév után gyógyultan hagyta el a klinikát.(...) Az operáció maga egész röviden összefoglalva a következőkből állott: különböző előkészítő műtétek után egy kényszerű operáció folytán eltávolított egészséges petefészket plántáltak át a páciens testébe. Az új orgánus összenőtt a szervezettel és néhány hónap alatt végbevitt a csodát: lelki és testi nővé-változtatását.⁶³

Sandy Stone a *Man into Woman* (A férfi, aki nővé változott) szövegét vizsgálva figyelt föl hasonló problematikus pontokra. 1991-es immár klasszikusnak mondható „poszt-transzszexuális kiáltványában” a bináris nem-felfogással szemben a nemi többértelműség kulturális jelentőségét taglalva nem pusztán a Hoyer/Jacobson-féle kötetet (is) jellemző nőábrázolást kifogásolja, melyben a nő csupán mint „férfifétis” és mint egy társadalmilag kikényszerített szerep reprodukciója jelenhet meg, de néhány praktikus kérdésre is ráirányítja a figyelmet (Stone 1991: 225). A Hoyer/Jacobson által közölt sztoriban például olyan elemek szerepelnek, mint a kézírás és a hangszín hirtelen „elnőiesedése” rögtön a kasztrációs műtét másnapján, illetve a petefészkek-transzplantációt követő immunreakciók hiánya, mely részletek hihetlenségére már az 1930-as években is föl kellett volna figyelni (Stone 1991: 233–234).

Lilli Elbe neve még évekig többször feltűnt *Az Est*-ben (a *Magyarország* hasábjain pedig 1932. végétől 1933. elejéig két hónapon keresztül naponta), ami jól illusztrálhatja, hogy alakja a nemváltoztatással összefüggésben – átmenetileg legalábbis – kiemelt viszonyítási pont és máig ható memetikus jelenség lett. Az újságírók sorra lelték föl „Lili sorstársait” nem csak Európa szerte, de Budapesten is: „Elbe Lili nevét mindenki ismeri. Szomorú népszerűsége, hogy életével fizetett azért az ambíciójáért, hogy férfiből nő és anya legyen. Az emberi érdeklődés megrendülten fordul Elbe Lili felé, az orvosokat is izgatja a természeti csodába menő változás. Elbe Lilinek van Ujpesten egy sorstársa, aki nőből lett férfi”.⁶⁴ Ugyanakkor a nemváltással

62 Ráskay László: Hat hónap alatt operálták nővé Wegener dán festőt... – *Az Est* 1931. március 12. 7.

63 Uo.

64 Bár az Egy újpesti leány férfivá változott s most nősülni készül című cikk ehhez hozzászeli: *Igaz, hogy nem orvosi beavatkozás következtében, mint Elbe Lili, őt egyszerűen természet alakította át.* – *Az Est* 1933. február 12. 8.

foglalkozó cikkekben visszatérő motívumként jelent meg az érintettek menekülése a nem kívánt „furcsa népszerűség” elől.⁶⁵ Erre a helyzetre kínálkozott megoldásként a vidéki városból Budapestre költözés⁶⁶ vagy a Budapestről külföldre távozás.⁶⁷

A nemváltással kapcsolatos témák harmincas évekbeli megnövekedett népszerűségét tükrözi Karinthy Frigyes 1933-as karcolata is:

Most a nővéválás van divatban. A század elején kezdték ezekkel az endokrin mirigyekkel a tudósok. (...) Előbb csak a fiatalságot akarta konzerválni Steinach és Woronoff a mirigyes beavatkozással, ami végre is nem egy rossz dolog, ha az ember szereti a hölgyeket és ezt a jó szokását nem akarja abbahagyni. De legújabbban a tudósok megmirigyelték a dicsőséget és most olyanfélét kezdenek hirdetni: nézd, ha te úgy szereted a női nemet, miért kell neked ahhoz drága pénzen fiatalnak maradni, még drágább pénzen megnősülni? – mi egyszerűen átváltoztatunk téged magadat nővé egy kis endokrin miriggyel, aztán izé... elveheted sajátmagadat, családban marad a hozomány, átteszed egyik zsebedből a másikba. (...) A tudósok egyszerűen átalakítják az embert nővé. Aztán akkor az ember olcsón beleszerethet sajátmagába.⁶⁸

Szatirikus hangvétellel ugyan, de elég pontosan körülírta azt a percepció sémát, ami a – nemváltoztató eljárások során szintén – alkalmazott orvosi beavatkozások modernizálódásával kapcsolatban sokak fejében élhetett: a korábban elgondolhatatlan procedúráknál kézzelfoghatóbb megoldást jelenthetett ugyanis, hogy „[e]gyszerűen beveszek egy ilyen mirigylabdacsot”.⁶⁹

A valóságot persze közel sem ilyen egyszerű megoldások jellemezték. Erre utal az 1932-es beszámoló, mely szerint a „*híres »Institut für Sexualwissenschaft«-ban, mely dr. Magnus Hirschfeld vezetése alatt áll, három hasonló operációt fejeztek be sikeresen*”.⁷⁰ A cikkből kiderült, hogy Berlinben és Drezdában azonos végcélú, de egymástól eltérő „műtét-rendszereket” alkalmaztak, melyekben „*a szervezet más és más részét használják fel a női organizmus mesterséges úton való megteremtéséhez*”. Az orvosi beavatkozások megkezdésének feltételei között szerepelt egy megszabott korhatár elérése: „*harminc éven aluli egyéneken semmi esetre sem hajtják végre a műtétet, minthogy mindaddig, amíg a fejlődés nem teljesedett be, a nem megváltoztatásának sokkal súlyosabb következményei lehetnek, mint a tökéletes érettség állapotban*”. Másrészt feltétel volt egy közjegyzői okirat felvétele, ahol „*a páciens eskü alatt bizonyítja, hogy leküzdhetetlen kényszert érez neme megváltoztatására és a bekövetkezendő átváltozás minden következményével teljesen tisztában van*”. Az írás végig egyfajta támogató érdeklődést sugárzott a „saját nemüktől irtózó” érintettek felé – azt hangsúlyozva, hogy e „*csodálatos műtétek egyéni tragédiákat akadályoznak meg*”.⁷¹ Emellett a cikkben felvetődött a nemváltás jogi szabályozásának kérdése is, melynek igényével a hatóságoknak előbb-utóbb mindenképpen foglalkozniuk kell Németországban (s vélhetően más országokban is):

65 Uo.

66 „A hozzátartozói szerint Horváth József külföldre utazik, mert nagyon kényelmetlenül érzi magát Újpesten. A furcsa népszerűsége elől Horváth József valószínűleg Párizsba menekül.” – Uo.

67 Lásd pl.: Elüldözte Debrecenből a népszerűség a nővé operált férfit – *Az Est* 1936. augusztus 9. 2.

68 -inti [Karinthy Frigyes]: Nővé válok – *Az Est* 1933. január 21. 9.

69 Uo.

70 Ráskay László: Három nővé operált férfi él Németországban s követeli jogait – *Az Est* 1932. december 22. 6.

71 Uo.

Valószínűleg előbb vagy utóbb a német hatóságoknak foglalkozniuk kell ezzel a fogas problémával. A műtétek sora koránt sem záródik még le. Ha az orvosok nem ragaszkodnának az évekig húzódó megfigyeléshez és a végletekig lelkiismeretes vizsgálathoz, már jónéhány tucat ilyen operációt hajthattak volna végre, minthogy hétről-hétre újabb és újabb páciensek jelentkeznek. Az eddigi esetekben a hatóságok nem zárkoztak el az elől, hogy a műtét megtörténte után bizonyos idővel anyakönyvileg is tudomásul vegyék a nem megváltoztatását és X. Y. férfi nevével kitörölve az anyakönyvből X. Y. új állampolgárnőt vegyék fel az aktákba. Ebből a közeljövőben érdekes bonyodalom fog származni, mert az egyik nővé változott férfi, a legközelebbi időben férjhez akar menni egy férfivel. Ha a hatóságok az anyakönyvi bejegyzésekben elismerték női mivoltát természetesen nincs mód szándéka megakadályozására.⁷²

A megváltozott/megváltoztatott nem hivatalos elismerésének problematikája a sportolók világában is feltűnt az 1930-as években, melynek nyomait *Az Est* is megőrizte: a cseh futóbajnok(nő) Zdenka Koubkováról (majd Zdenek Koubkovról), a brit gerelyhajító és súlylökő bajnok(nő) Mary (majd Mark) Westonról,⁷³ a lengyel gerelyvető(nő) Smentek Zsófiáról (illetve Vitoldról),⁷⁴ valamint a német magasugró Ratjen Dóráról szóló írásokban.⁷⁵ 1935-ben és 1936-ban például négy esetben foglalkoztak a cseh „Koubkova – Koubek rejtélyével”, melynek kiindulópontja az volt, hogy „a 800 méteres síkfutás csehszlovák női világrekordere fiúvá operáltatta magát és most törheti az egész világ a fejét, hogy lehet-e nő világrekorder – egy férfi”⁷⁶

Zdenka Koubkova 1934-ben lett női világrekorder, majd 1935-ben zajlott le hivatalos nemváltása, mely révén Zdenek Koubkovként élhetett tovább: a versenysportolást abbahagyva Amerikába költözött és a szórakoztatóiparban – kabarékban – kezdett dolgozni. Az amerikai *Your Body* magazinban 1936-ban megjelent nyilatkozata szerint a férfivé válás hivatalos folyamata nem volt egyszerű a számára: az ügyvédje által benyújtott orvosi igazolással kellett bizonyítania a prágai hatóságoknak, hogy valóban férfi lett belőle; ezután kiállítottak egy halotti bizonyítványt női életének lezárásaként, majd kapott egy új születési bizonyítványt immár férfiként – huszonegy évesen (Meyerowitz 2012). A férfivá operált lengyel bajnoknő is bürokratikus nehézségekről számolt be: „keresztül kell vezetni a névváltozást összes irataimon, ami nem megy olyan könnyen és sokáig elhúzódik. Mivel pedig az irataimban még mindig mint nő szerepelek, sok kellemetlenségeim vannak”⁷⁷

Az Est beszámolóinak fókuszába Koubkova/Koubkov esetének sportorvosi értelmezése került: tehát nem az az aspektus, hogy „itt alkalmasint egy úgynevezett hímnemű rejtett hermafroditizmusról”⁷⁸ van-e szó, hanem az, hogy hogyan értékeljék nőként elért eredmé-

72 Uo.

73 Két férfivá operált nő sorsa – *Az Est* 1936. augusztus 14. 7.

74 S. R.: A férfivá operált lengyel bajnoknő elmondja új élete terveit – *Az Est* 1937. augusztus 18. 10.

75 Ratjen Dóra magasugró világrekordert és Európa-bajnokot egy orvosi vizsgálat megfosztotta címeitől – mert férfi – *Az Est* 1938. október 2. 12. – A Dora/Heinrich Ratjen történet mai olvasatára erősen hathat a náci konspirációs megközelítés, amihez hozzájárult a téma (Berlin 36 c.) mozifilmes feldolgozása is, ugyanakkor nem zárható ki egy ennél összetettebb magyarázat sem, melyben helyet kaphat Dora/Heinrich nemi hovatartozásának bizonytalansága is (Heggie 2010).

76 Fiú-e vagy lány a fiúvá operált világrekordernő. Budapesti szemtanúk a Koubkova – Koubek rejtélyéről – *Az Est* 1935. december 6. 13.

77 S. R.: A férfivá operált lengyel bajnoknő elmondja új élete terveit – *Az Est* 1937. augusztus 18. 10.

78 Fiú-e vagy lány a fiúvá operált világrekordernő. Budapesti szemtanúk a Koubkova – Koubek rejtélyéről – *Az Est* 1935. december 6. 13.

nyeit. A Magyar Atlétikai Szövetség szakértője például azt hangsúlyozta, hogy az ilyen esetekben „*orvosoknak kell megállapítaniuk, hogy az illetőben a rekord elérésekor mi volt többségben: a férfi vagy a nő? Azt kell tisztázni, hogy fizikai ereje a nőhöz állott-e közelebb vagy a férfihez? Ha az utóbbi eset áll fenn, akkor a többi női versenyzővel szemben megengedhetetlen előnye volt, ennekfolytán rekordjait meg kell semmisíteni*”.⁷⁹ E kérdésfeltevés teljesen megalapozottnak tűnik mindaddig, amíg át nem gondoljuk Vanessa Heggie (2010), brit sportorvoslás-történet kutató érveit arra nézvést, hogy az (él)sportban potenciálisan megengedhetetlen előnyt okozó több száz genetikai eltérés közül a nem-specifikus genetikai különbségeket méltánytalan megkülönböztetés éri. Mivel a versenysportok egyik fő meghatározó tényezője éppen az, hogy a – tipikusan nagyobb testmagassággal, izomhánnyal, tüdő- és szívkapacitással járó – „férfiasabb fizikum” az esetek döntő többségében előnyösebb versenypozíciót jelent, az élsportolónők legtöbbször „férfiasabbak” nem (él)sportoló társaiknál. A modernkori nemi tesztelesek – melyek igénye éppen az 1930-as években kezdett megfogalmazódni a nemzetközi versenyeken – fő célja végső soron annak az eldöntése, hogy honnantól nyilvánítható a nőversenyzők túlzott férfiasága megengedhetetlen előnynek; míg férfiversenyzők esetén, a ma már rutinszerű dopping-ellenőrzésektől eltekintve, az esetleges „túlférfiasodás” mint rejtett túlerőforrás genetikai vagy endokrinológiai vizsgálata fel sem merülhet.

Az *Est*ben azonban e kérdések helyett inkább azon morfondíroztak, hogy mivel a világrekordernők túlnyomórésze férfias testalkatú, ezért elképzelhető, hogy közülük még többen a férfitelét választják majd a jövőben.⁸⁰ Emellett 1936-ban ismertettek egy, az olimpiai sportolónők testrész-méreteit összehasonlító vizsgálat eredményeit, miszerint a (csúcs)sport űzése erősen csökkentheti a női mivoltot: a mellek ellaposítását, a medence elsovadását és a csípő lesportolását okozva nem csak a szülésre teheti alkalmatlanná a nőket, de „*az intenzíven sportoló nő szexuális érzéke [is] lassankint elhal*”.⁸¹ Végül 1938-ban a korábban már idézett Verebély professzor is megerősítette, hogy a túlhajtott sport előnytelenül hat a női jellemre: „*A férfias nők ugyanis fizikumuknál fogva nagyobb teljesítményekre képesek. A jó eredményekkel járó ünneplés meglepéssel tölti el, megfosztja bizonyos gátlásoktól s az idáig szégyelt férfiaságot büszkeség tárgyává teszi*”.⁸² Mindez pedig akár olyan veszélyekkel is járhat a „maga körében” megmaradni nem tudó vagy nem akaró nő számára, hogy a végén még férfivé válik, vagy legalábbis úgy akar sportolni, no meg élni, mint férfitársai.

Konklúzió

Az *Estre* a huszadik század eleji magyar sajtóirodalom egyik legolvasottabb termékeként tekintve megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy az általunk kiválasztott cikkek tartalmi áttekintése és elemzése révén felfedezhetők a vizsgált időszakra jellemző nemiszerep-áthágásokkal kapcsolatos társadalmi vélekedések lenyomatai. Az alapállapotként átmene-tek nélkülinek és jól megkülönböztethető módon kétneműnek tételezett világ mindennapi ábrázolása során már az 1910-es évek elejétől tanúi lehettünk olyan nyomoknak, melyek a nemek (és esetenként a normatív nemi szerepek) közötti átmenetek lehetőségeire mutat-

79 Uo.

80 Regényt írtak a fiúvá operált világbajnoknőről – *Az Est* 1935. december 7. 14.

81 A sport megöli a nőiességet – *Az Est* 1936. április 16. 13.

82 Fiú vagy leány? Verebély professzor megmagyarázza: hogyan „változik át” a nő férfivá – 1938. október 13. 11.

tak. Bár a megszokott társadalmi működésben átmeneti fennakadást okozhatott az ilyen irreguláris elemek feltűnése, ezeket az újságírók – megírható témaként – minden bizonnyal örömmel fogadták. Az újságcikkek nemiszerep-áthágásban érdekelt szereplői legtöbbször (akik között éppúgy találtunk névtelen kismembereket, mint híres művészt vagy sportolót) elmondható, amit Borgos Anna (2007) állapított meg Vay Sándorról/Saroltáról: nem a gondolkodásmódjukkal vagy önképükkel kérdőjelezték meg a nemi szerepek hagyományos határait, hanem magával a létezésükkel – de ez esetben a lehetőséget, hogy ma is beszélhessünk és gondolkodhassunk róluk, *Az Est* cikkei biztosították a számunkra.

Az áttekintett médiareprezentációk közérthető ábrázolásmódra törekedtek, de így is tetten érhattük bennük a nemiszerep-áthágások medikalizált kezelésének térnyerését: már az átöltözőkről szóló írásokban is megjelentek – legalább érintőlegesen – a híres ideggyógyászokra, illetve hatósági orvosokra való utalások, akiknek amolyan zsilipőr szerep jutott az egyéni szinten eltűrhető és a nyilvánosan tudomásul vehető jelenségek határmezsgyéjén. Emellett az elmeorvosok is fel-feltűnt, mint – legtöbbször fenyegető – lehetőség, illetve potenciális (vég)állomás a szereplők életében: ami szintén annak a jól ismert mechanizmusnak a működését sejtetheti, mely szerint a valamilyen okból kényelmetlen társadalmi kérdések medikalizációja – ez esetben a társadalmilag normatívan előírt nemi szerepek áthágóinak elmeorvosok általi parkoltatása – révén megtakarítható az adott kérdéssel való általában fárasztó és hosszadalmas társadalmi gondolkodás.

A medikalizációs megközelítés térnyerése elsősorban a tudományos ismeretterjesztő témájú és az életvitelszerű nemváltással foglalkozó cikkekben vált jellemzővé. A húszas évek biológiai kutatásainak nemzetközi eredményei lenyűgöző lehetőségekkel kecsegtettek többek között a belső elválasztású mirigyek működése területén, melyeknek a sebészeti gyakorlatba való átültetésével szívesen próbálkoztak a Steinach- és Voronoff-féle kísérletező kedvű orvosok. Ebben az időszakban egyre több kézzelfogható orvosi tapasztalat támadt arról is, hogy az élővilágon belül az embervilág sem feltétlenül egyértelműen kétnemű, hanem vannak átmenetek és lehetnek akár eddig besorolhatatlan formák is – ezek fokozatos felismerésével párhuzamosan azonban megerősödtek a nemi stabilizációs (*gender stabilization*) törekvések, melyek a tudományosan föltárt többértelműségek minél hatékonyabb (köznapi, gyakorlati) egyértelműsítését szolgálhatták. A nemi stabilizációs törekvések plasztikus példája *Az Est*-ben közölt nemváltó elbeszélések közül Lili Elbe története, melynek meghatározó motívuma a főszereplő „kétneműségének” elismertetéséért folytatott szimbolikus küzdelem, melyet aztán a korszellemnek nyilván megfelelő „egyneműsítő” egyértelműsítés gyakorlata követ. Ugyanakkor a kibontakozó Lili Elbe narratíva egyik problematikus eleme maradt az identitás-megszakítottág kezelése, melynek kísérleteivel *A férfi, aki nővé változott* oldalain találkozhattunk.

Szintén a megszakított identitásokkal kapcsolatos gyakorlati problémaként merült föl a férfivé operált sportolónők korábban elért eredményei elismerhetőségének kérdésköre. Emellett az 1930-as évek elejétől feltűnő, immár orvosi beavatkozásokkal kísért, nemváltatás-reprezentációkban azonosítható vált néhány olyan jellemző, mint például a nem kívánt „furcsa népszerűség” elkerülésének vagy a bürokratikus akadályok leküzdésének nehézségei (Solymár 2006), melyek ismerősek lehetnek a nemváltatás hivatalos útját választó transzemberek számára akár a mai Magyarországon is.

Az áttekintett írások alapján természetesen csak jelzésszerű kép alkotható, mely igen sok mozzanatában kiegészíthető és kiegészítendő. Ami azonban mindenképpen szembetűnő, az

a téma sokszínű és széles spektrumú megjelenítése, mely kifejezésre jutott a szereplők térbeli és társadalmi helyzet szerinti heterogenitásában, a szenzációgyanús és ismeretterjesztő tartalmak kiegyensúlyozásának igényében, valamint a megjelenítés többé-kevésbé értékmentes módjában. Az általunk áttekintett írások ugyanis szinte soha nem moralizáltak és jellemzően nem is gúnyolódtak a bemutatott emberek – esetenként közel sem tipikus – tulajdonságaiban, tettein vagy sorsán. Talán azt sem túlzás állítani, hogy egyes nemváltással foglalkozó cikkekből szinte – Raj (2002) szóhasználatával élve – *transzpozitív* módon támogató érdeklődés sugárzott. Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy az általunk vizsgált jelenségek általában a mindennapi élet kevéssé értett, szokatlan, néha talán ijesztő, ám társadalmilag többnyire veszélytelen és egyénileg is gyakran tolerálható részeként jelentek meg.

Források

Az Est, 1910–1939.

Elek Vidor (1918): Szibériai Magyar színészet. *Színházi Élet* (35): 28–29.

Kálmán Jenő (1929) Én is játszottam „A nagy börtön”-ben. *Színházi Élet* (45): 14–17.

Krafft-Ebing, Richard von (1926 [1886]): *Psychopathia Sexualis, különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre* (12. kiadás). Budapest: Nova Irodalmi Intézet.

Kuncz Aladár (1931): *A fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságából*. Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh.

Lengyel József (1929): Én játszottam el az életben Radó Sándor és Ihász Lajos szerepét. *Színházi Élet* (46) 10–11.

Lengyel Menyhért (1987): *Életem könyve. Naplók, életrajzi töredékek*. Budapest: Gondolat.

Magyarország 1932. december – 1933. február

Markovits Rodion (1986 [1928]): *Szibériai garnizon. Kollektív riportregény*. Budapest: Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó. Interneten: <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=807>.

Molnár Ferenc (1935): Mi lesz a lap címe? *Az Est* (április 14.): I/5.

Pásztor Árpád (1935): Budapesttől Az Est körül Budapestig. *Az Est* (április 14.): I/7–I/9.

Riport... (1935): Riport Az Est huszonöt esztendejéről. *Az Est* (április 14.): I/1–I/3.

Wickets, Donald Furthman [George Sylvester Viereck] (1937): Can Sex in Humans Be Changed? *Physical Culture* 1(1): 16–17, 83–85. Interneten: <http://blog.modernmechanix.com/can-sex-in-humans-be-changed/> (2014. 02. 08.).

Zsolt Béla (1934): A liget sztárjai. *Színházi Élet* (19): 32–34.

Hivatkozott irodalom

Armstrong, Tim (1998): *Modernism, Technology, and the Body. A Cultural Study*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bajic, Petar, Steven H. Selman és Michael A. Rees (2012): Voronoff to Virion. 1920s Testis Transplantation and AIDS. *Xenotransplantation* 19(6): 337–341.

Benjamin, Harry (1953): Transvestism and Transsexualism. *International Journal of Sexology* (7): 12–14.

Benjamin, Harry (1966): *The Transsexual Phenomenon*. New York: Julian.

Bezsenyi Tamás (2010): Pipás Pista. (BA szakdolgozat, ELTE BTK történelem szak.) Interneten: <http://itoth.yolasite.com/resources/Dolgozatok/Bezsenyi%20Tam%C3%A1s%20-%20Pip%C3%A1s%20Pista.pdf> (2014. 01. 10.).

Borgos Anna (2007): Vay Sándor/Sarolta. Egy konvencionális nemiszerep-áthágó a múlt századfordulón. *Holmi* 19(2): 185–193.

Bubryák István (2013): *Pipás Pista talán igaz története*. Szeged: Bubryák Stúdió Bt.

Bullough, Vern L. (1994): *Science in the Bedroom. A History of Sex Research*. New York: Basic Books.

Buzinkay Géza (2008): *Magyar hírlaptörténet, 1848–1918*. Budapest: Corvina.

Davies, Peter J. és Lynch, Derek (2002): *The Routledge Companion to Fascism and the Far Right*. London: Routledge.

Dearing, James W. és Everett M. Rogers (1996): *Agenda-Setting*. London: Sage.

- Freeman, Erica R., David A. Bloom és Edward J. McGuire (2001): A Brief History of Testosterone. *Journal of Urology* 165: 371–373.
- Heggie, Vanessa (2010): Testing Sex and Gender in Sports; Reinventing, Reimagining and Reconstructing Histories. *Endeavour* 34(4): 157–163.
- Heltai Gyöngyi (2008): Bulvárszereposztás. Női szerep- és identitásmodellek a két háború közötti operettben és színházi sajtóban, 1920–1938. *Sic Itur ad Astra – Fiatal Történészek Folyóirata* 19(58): 233–268.
- Hirschfeld, Magnus (1923): Die intersexuelle Konstitution. *Jahrbuch für Sexuelle Zwischenstufen* (23): 3–27.
- Hirschfeld, Magnus (1991 [1910]): *Transvestites. The Erotic Drive to Cross Dress*. Buffalo: Prometheus.
- Lazarsfeld, Paul F. és Robert K. Merton ([1948] 2004): Mass Communication, Popular Taste and Organized Social Action. In *Mass Communication and American Social Thought. Key Texts, 1919–1968*. John Durham Peters és Peter Simonson (szerk.). Oxford: Rowman & Littlefield, 230–241.
- Lengyel Géza (1963): *Magyar újságmánások*. Budapest: MTA Irodalomtörténeti Intézete.
- Löwenthal, Leo (1973 [1961]): *Irodalom és társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Magyar Pál (1979): Az Est-lapok születése és halála. *Új Tükör* 16(47): 23.
- McCombs, Maxwell E. és Donald L. Shaw (1972): The Agenda-Setting Function of Mass Media. *Public Opinion Quarterly* 36(2): 176–185. Interneten: http://www.unc.edu/~fbaum/teaching/PLSC541_Fall06/McCombs%20and%20Shaw%20POQ%201972.pdf.
- McQuail, Dennis (2010): *Mass Communication Theory* (6. kiadás). London: Sage.
- Meyerowitz, Joanne (2002): *How Sex Changed. A History of Transsexuality in the United States*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Meyerowitz, Joanne (2012): Sex Change and the Popular Press. In *American Sexual Histories*. Elizabeth Reis (szerk.). Chichester: Wiley Blackwell. 294–317.
- Oosterhuis, Harry (1991a): Homosexual Emancipation in Germany before 1933. Two Traditions. In *Homosexuality and Male Bonding in Pre-Nazi Germany*. Harry Oosterhuis (szerk.) New York – London: Harrington Park Press, 1–28.
- Oosterhuis, Harry (1991b): Male Bonding and Homosexuality in German Nationalism. In *Homosexuality and Male Bonding in Pre-Nazi Germany*. Harry Oosterhuis (szerk.). New York – London: Harrington Park Press, 241–263.
- Raj, Rupert (2002): Towards a Transpositive Therapeutic Model. Developing Clinical Sensitivity and Cultural Competence in the Effective Support of Transsexual and Transgendered Clients. *The International Journal of Transgenderism* 6(2). Interneten: http://www.iiav.nl/eazines/web/ijt/97-03/numbers/symposion/ijtvo06no02_04.htm.
- Romsics Ignác (2002): *Magyarország története a XX. században* (3., javított és bővített kiadás). Budapest: Osiris.
- Sengoopta, Chandak (2003): 'Dr Steinach Coming to Make Old Young!' Sex Glands, Vasectomy and the Quest for Rejuvenation in the Roaring Twenties. *Endeavour* 27(3): 122–126.
- Solymár Bence (2006): A „transzszexuális beteg” In *A lélek műtétei*. Takács Judit (szerk.). Budapest: Új Mandátum Kiadó. 14–54.
- Szabó László (1968): *Bűnügyi múzeum*. Budapest: Minerva.
- Theophano, Teresa (2004): Elbe, Lili. In *The Queer Encyclopedia of the Visual Arts*. Claude J. Summers (szerk.). San Francisco: Cleis Press, 109.
- Tocqueville, Alexis de (1835): *Democracy in America*. Vol. I. (Magyarul: *A democratia Amerikában* [1–5. kötet]. Buda: Egyetemi nyomda, 1941–1843. Vagy: *A demokrácia Amerikában. Válogatás*. Budapest: Gondolat, 1983.) *The Electronic Classics Series*. Interneten: <http://www2.hn.psu.edu/faculty/jmanis/toqueville/dem-in-america1.pdf>
- Vásárhelyi Miklós (1982): Az Est-lapok. In *Az Est-lapok. Repertórium* (1920–1924). Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, I–XIII.
- Vásárhelyi Miklós (2002): *A bilincsbe vert beszéd. Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti tanulmányai*. Murányi Gábor (szerk.). Budapest: Élet és Irodalom.